

**РЕАЛІЗМ ЗА ДОБИ ПОСТМОДЕРНІЗМУ У ТВОРЧОСТІ
МИХАЙЛА ОЛЕФІРЕНКА**

І. Л. Михайлин

Розглянуто романи «Чорторий» і «Хуторяни» із семитомної сільської епопеї М. Олефіренка «Час цвітіння терну» з метою досягнути засади реалізму письменника. Наголошено на його інтенції зображати українську дійсність як внутрішню цілісність, репрезентувати сільське життя колоритними героями, наділеними своїми поведінковими моделями, мовними практиками. Дослідник вважає, що М. Олефіренко гідно продовжує в зображенні українського села традиції класичної прози І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, М. Коцюбинського.

Ключові слова: реалізм, характери, традиція, сільська проза.

У наш час панування й торжества постмодернізму не зовсім звично зустріти реалістичний роман із сільського життя, закroeний на традиціях Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, І. Франка, М. Коцюбинського, а в ближчому до нас часі – М. Стельмаха, Валерія Шевчука, В. Міняйла. Роман, складений не за принципом колажу, не з морально скаліченими героями, що страждають від неробства, самоти й статевої невдоволеності, не з самодостатньою нарацією – текстом, якому діла немає до самого життя, а навпаки, роман з лінійним перебігом сюжету, зі справжнім конфліктом, що доходить до антагонізму, з потужними відображальними властивостями, які надають творові визначного пізнавального ефекту, дають можливість пізнати й зрозуміти нашу історію у віддаленому й ближчому до нас часі.

Задум Михайла Олефіренка по-справжньому грандіозний – показати історію українського селянства в ХХ столітті. Саме селянства, а не села. Його цікавить передусім людина, узята не як гвинтик, функція, а як повноцінна самодостатня особа. Можливо, вона й не особистість, бо для цього їй не вистачає інтелектуальної наповненості, освіченості, але завжди – особа, окрема одиниця зі своїм характером, вдачею, поглядом на світ, манерою поводитися, говорити. Епічний світ М. Олефіренка не прагне втягнути в себе столичні простори, історичні особи; його не цікавить рівень держави, але рівень людини, причому приватної, не увімкненої в жорстку систему функціональності, професійних обов'язків. І тому така людина є сама собою, без машкари, без офіційних нашарувань, ідеологічної підлакованості. Це приватна людина в умовах свободи, показана в ту епоху, коли цієї свободи було в українському національному просторі якнайменше.

Де може найбільш вичерпно реалізуватися така вільна приватна людина? Це знав ще Пантелеймон Куліш, виносивши ідеал українського хутора. У творах «Листи з хутора» (1861), «Хуторская философия и удаленная от мира поэзия» (1879) він вказав на те, що місто в Україні зросійщене або спольщене, село убоге, а хутір – саме той простір, де

може реалізуватися повноцінна заможна українська особистість. Центр художнього світу М. Олефіренка – хутір Коломійців (бо населявся спочатку Коломійцями) поблизу сіл Байрак і Велика Багачка, що на Полтавщині. У ньому щось із двадцять дворів, отже мешкає така ж кількість родин. Це не міфічна територія, не художній вимисел автора, типа Йокнапатофи У. Фолкнера, а цілком реальна географія. Схиліться над мапою Полтавської області і в самому її центрі (на захід від Полтави) побачите і Байрак, і Вел. Багачку, а трохи далі (Довженкові) Яреськи, (Гоголівський) Миргород. Усе це питома українська земля, яка споконвіку була українською й родила українців. Щоб читачам легше було зорієнтуватися в географії свого епосу, М. Олефіренко на форзацах книжки розмістив фізичну мапу великого масштабу, яка допомагає скласти просторові уявлення про описувані події.

Історія хутора Коломійцевого простежена в «сільському романі» від його заснування до занепаду й репрезентована в численних людських долях. Індивідуальний стиль М. Олефіренка передбачає одночасне ведення розповіді про всіх героїв, розділи про них чергуються у плінні загальної оповіді без особливого порядку, складаючи в кінцевому підсумку мальовничу мозаїку. Дуже часто окремі розділи набувають статусу новели зі своїм зачином, головною подією-пригодою, кульмінацією й розв'язкою. У цьому сенсі важко говорити про наявність у романах спільного сюжету, навколо якого б єдналися усі герої. Ні, такого сюжету немає, він і не передбачається. За будовою й сам роман нагадує український хутір, де хати поставлені далеко одна від одної, де найбільше цінується свобода й незалежність від сусіда і разом з тим існує цілковита прозорість стосунків у громаді, неможливість приховати ні якогось вчинку, ні навіть висловлювання.

Та ще й автор, локалізуючи (але не герметизуючи) події в просторі хутора, наділений функціями універсального й всебічного знання про своїх героїв, свідчить нам, читачам, про їхні таємниці, яких ніхто не знає, про приховані думки й таємні поривання. Тому герої, ніби планети за законом всесвітнього тяжіння, тримаються на потрібній відстані один від одного. Їх можна з'єднати тільки силоміць, наприклад, на сходці села, але як тільки примус закінчується, вони знову розлітаються на свої традиційні місця.

Зрозуміло, що ці герої в просторі хутора пропливають крізь час ХХ століття з усіма його визначними подіями. Із семи книг, з яких складається його епопея, для цього видання [1] автор відібрав два прикметні романи: «Чорторій» – про колективізацію й голодомор (1929–1935) і «Хуторяни» – про занепад хутора (1969–1975). Для загального сюжету епопеї вони знакові своїм змістом і відображеними в них епохами.

Найцінніша художньо-філософська ідея епосу – залежність людини від моральних засад епохи, від ідеології влади, яка формується далеко від хутора і не відповідає ні моральним підставам, ні світоглядним уявленням народу. Українська література має класичні надбання, у яких відображено голодомор. Це, передусім, створені в еміграції романи «Марія» У. Самчука і «Жовтий князь» В. Барки. Здавалося б, після цих творів видатних письменників, що мали могутній відображальний талант й були блискучими майстрами слова, не можна вже нічого додати до образу страшної епохи. Здавалося б, далі можливі тільки повтори й варіації. Але М. Олефіренко спростував ці припущення. Його роман «Чорторій» подає нове трактування теми, розвиває набутки попередників і рухається далі, вглиб життєвого матеріалу. А найбільший парадокс цього роману полягає в тому, що написаний він начорно ще в 1981 році, коли автор не міг знати про твори У. Самчука і В. Барки.

У локальному світі М. Олефіренка наголос робиться не на зовнішніх впливах, а на внутрішніх чинниках розвитку подій. М. Олефіренко мало не вперше не протиставляє моральне українське село звірячій більшовицькій московській владі. Українському читачеві важко змиритися з думкою про те, що голодомор в Україні робився не руками ставлеників більшовицької Москви, а своїми ж українськими незаможниками, які слухняно й запобігливо заходилися виконувати накази з центру. Загалом відомо, що в кожному селі, у кожній громаді є не тільки сумлінні трудівники, але й ті, кого зневажливо називають «ледащо». Вони перебиваються з хліба на воду, жебракують по сусідах, а то й вкрадуть те, що погано лежить, але не «принизяться» до чорної селянської роботи. Споконвіку вони займали маргінальне становище в громаді, були огорнуті зневагою й презирством. Прийшла радянська влада й оголосила цих ледацюг своєю опорою, позбавила виборчих прав трудівників-хліборобів, оголосивши їх куркулями, виславши з родинами на Сибір. М. Олефіренко відразу визначається з головними своїми антигероями: «Колективізацію на території сільради очолив комбід у складі Петра Матвієнка, Остапа Холоші, його брата Сидора, Дмитра Коломійця, Степана Білика та ще Петра Грабарки». Навіть уповноваженим у районі було призначено Варшавчика – «двадцятип'ятитисячника, робітника полтавських майстерень, уродженця цих місць». І тільки ГПУ очолював у районі Юрій Кряжев – чоловік з неукраїнським прізвищем. Але чи міг він один забезпечити здійснення більшовицької політики в районі?

Злим генієм хутора Коломійцевого і села Байрака в романі виступає Петро Матвієнко, який переходить з посади на посаду, але неодмінно залишається ключовою фігурою в керівництві, визначає структуру стосунків у межах місцевого соціуму. Ледачий від природи, а тому й бідний, він тепер зрозумів: настав його час, радянська влада віддала в його руки село й навколишні хутори, він покликаний вершити їхню долю. Для нього не існує моралі, авторитету громадської думки, він переконаний у своїй цілковитій безкарності, знає, що будь-який злочин йому зійде з рук. Важко перелічити всі його злочини з пограбуваннями, зґвалтуваннями й убивствами включно. Але це все-таки не стороння сила, не зовнішня стосовно українського села, вона містилася в ньому й раніше й скористалася слухним моментом, щоб стати визначальною.

Разом з тим роман демонструє дивовижну безвольність, неспроможність до самозахисту української людини. Злочини односельчан-маргіналів не викликають ні колективного, ні індивідуального опору. Народ за час урядування більшовиків приголомшений страхом, паралізований, його бунтарський дух вихолощений. Громада не здібна до захисту, нікому не спадає на думку пустити катам червоного півня, скористатися закопаною ще з громадянської війни гвинтівкою. У художньому просторі роману «Чорторий» український світ ніби застосував засаду толстовської філософії – непротивлення злу насильством. Засада спрямована на те, щоб прикликати втручання Божественної субстанції, покликаної забезпечувати світову рівновагу добра і зла. Але закон непротивлення не спрацьовує в ситуації з більшовицькою владою, а безкарність тільки породжує нові злочини, які в сучасному світі (і нарешті, в Україні) визнані як геноцид проти українського народу.

Автор не побоявся показати, як під впливом страху й голоду трансформується народна мораль, девальвується душа, людина перетворюється на біологічну особину, яка здатна на такі вчинки, що раніше були категорично неприйнятні для неї. Серед багатьох героїв, що репрезентують народ як жертву, особливе місце займає родина Ригерів, у осередку якої батьки Павло та Олена, оточені численними синами й

доньками. Усі вони поступово помирають від голоду, Павло заарештований за доносом Петра Матвієнка. Знакова постать тут все ж Олена, якій доля судила пережити голод. Її врятував син Іван, силоміць відгодовуючи ліпеніками. Був епізод, коли її вже відвезли на кладовище як таку, що завтра має все одно померти. Але вона вилізла з ями, залишилася живою. Проте пережите не лишилося марним для жінки. Жак перед голодом навечно пройняв її до кісток. Автор показав це в кількох епізодах. Особливо значущий випадок з останнім уцілілим сином Миколою. Гнана моторошним страхом, Олена покинула рідну домівку в Байраку і прибилася до вдівця Івана Білика в Коломійцевому. Старий попередив її, що вона може взяти з собою дітей, якщо вони в неї є. І от матір розшукав син Микола, який жебракував навколишніми хуторами й селами. Але замість залишити сина біля себе, вона виставляє його зі своєї нової хати, бо боїться, що дід вижене їх обох, а вона не може відважитися вдруге пережити жахіття голоду й беззахисності. Вона, щоправда, тут же розкаялася й побігла в хуртовину шукати хлопця. Але образа назавжди пролягла між ними.

У другому романі «Хуторяни» ми бачимо тих самих героїв через тридцять років. Хутір обіцяють ліквідувати, за документами його, власне, вже давно немає, але кілька родин продовжують у ньому мешкати. До них і прикута увага автора. Це переважно вже літні люди, для яких хутір становить самодостатню цінність; їхні ж діти, онуки легко покидають його, роз'їжджаються в більші села, райцентр, а то й далі. Тут читач зустріне своїх старих, знайомих за попереднім романом героїв.

Автор зобразив цілком нову епоху, дистанційовану від доби колективізації й голодомору не тільки тридцятьма роками, але й іншими соціальними умовами. Винищивши українського заможного (а отже, і працюючого) хлібороба як клас, радянська влада зупинилася. За приблизними підрахунками тоді було знищено близько десяти мільйонів людей. Це рівнозначно, якби з мапи світу зникли такі країни, як Бельгія, Греція, Португалія, Угорщина, Чехія, населення яких становить саме оті десять мільйонів осіб. Радянська влада зупинилася, бо їй були потрібні раби на українських чорноземах; їх хтось повинен був засівати й збирати урожай. У романі «Хуторяни» ми бачимо доволі успішний колгосп, яким керує Іван Остапович Табур, улюбленець села Байрака й навколишніх хуторів. Якимось районне начальство захотіло за якусь провину зняти його з посади, але колгоспні збори, що тривали тиждень, так і не проголосували за жодну із запропонованих нових кандидатур, – довелося головою колгоспу залишити Табура.

М. Олефіренко показав, як саме життя, увійшовши у відносно нормальне русло, набувши природності, виштовхало на маргінеси тих маргіналів, які тимчасово опинилися в центрі суспільних процесів. Відома нам Олена Ригір, яка дожила вже мало не до дев'яноста років, згадуючи своїх ворогів, що заподіяли їй великих нещастя у минулому, відзначає: всі вони не тільки загинули страшною смертю, але й рід їх перервався, нащадків не лишилося. Живий ще тільки Петро Матвієнко, ніби навмисне залишений автором для пильного розгляду його долі. За невиконання розпоряджень правління колгоспу він знятий з посади секретаря парторганізації і переведений у прості колгоспники. А оскільки працювати не хотів, то й узагалі опинився на узбіччі життя. Продовжував писати доноси на односельців, виявляючи принциповість і пильність. Ось у хутір приїздить дільничний міліціонер Сахно, шукати самогонний апарат, але застукати зненацька хуторян не так і просто. Смерть Петра Матвієнка виступає як розплата за злочини всього життя, як найвища художня справедливість, вмотивована логічним розвитком сюжету й авторською моральною позицією. Його закатували знайомі

проїжджі хлопці, які вимагали в нього зізнання про заховані гроші й золоті червінці, награвовані ще в колективізацію.

Баба Олена й досі страшенно боїться примари голоду, якою її задля сміху час від часу лякають молоді сусіди. Вона вся живе у спогадах, розповідаючи про історію свого роду онукам – Володимирі й Артемові. Вона живе з відчуттям непростого гріха перед сином Миколою, який один з її дев'яток дітей пережив страшні події ХХ століття. Тоді, у 1933-му, він не загинув, згодом знайшов матір, вони стали мешкати разом, але між ними виросла прірва, яку кожен з них відчував. Тому Олена й не може померти не прощеною. До смерті ця неписьменна бабуся ставиться з філософською глибиною. Життя нескінченне, думає вона, і щоб воно рухалося, необхідно, щоб старі поступалися місцем молодим: «Заради тих десяти чи ста, які повинні прийти з волі Божої, варто, навіть конче потрібно вмерти», «виходить, що смерть потрібніша за життя. До того ж вони невіддільні одне від одного. Життя існує тільки тому, що існує смерть. І якби люди жили вічно, то це вже не сприймалось би ними як життя...» Так міркувала собі баба Олена. Вона відчувала, що смерть стоїть поруч, але з останніх сил чіплялася за життя. І лише о четвертій годині по полудні з'являється Микола. «Прости мене, синку», – вимовляє Олена і чує у відповідь: «І ви мене простіть, мамо». Усе. Вона спокійно заплющує очі.

Її онук Артем є носієм дуже цікавої інтенції. Він ніколи не уявляв свого майбутнього в просторі хутора, знав, що залишить його, відслужить армію, здобуде освіту, одружиться, отримає в місті квартиру. Повернувшись з армії, проходячи цвинтар, він раптом зрозумів, що «хутірське життя, від якого він колись утік, було не тільки розміренішим, а й розумнішим за міське. І що, можливо, всі оті витребеньки, оте все, що він колись вважав за пусте, чим зневажив, якраз і є тим головним, без чого не може жити людина по-справжньому». До цих думок він повертається все своє життя. Хутір вабить його первісною простотою, просторами, відчуттям незалежності й свободи.

Легко уявити, як письменник соціалістичного реалізму перетворив би ці роздуми на вчинки, завершив би роман прийомом «парусу на горизонті», дав би надію на те, що хутір не загине, не буде знищений остаточно, відродиться в майбутньому, показав би, як молоді Ригори повертаються на землю батьків. Але естетичні засади М. Олефіренка інші, він не може фантазувати, писати неправду. Хутір Коломійців таки зникає з лиця землі, його оборюють, хати розбирають на паливо чи інші будівлі. Його вже нема. Як символ занепаду сприймається в романі Ригерів собака Мухтар, який повернувся з Байраку, куди переїхали Микола й Маня після смерті бабусі Олени, на хутірське обійстя, але марно очікував там зустрічі з господарями.

Не можна не сказати про інших героїв роману «Хуторяни». Автор не прикрашає їх, далекий від замилювання ними. Вони іноді сваряться, навіть б'ються, жартують над сусідами, часом і жорстоко, женуть самогон і пиячать, здійснюють такі вчинки, за які потім і самим соромно. Таких героїв колись прийнято було називати в літературній критиці амбівалентними, тобто такими, яких неможливо однозначно віднести ні до позитивних, ні до негативних. У переважній більшості своїй вони за зміст життя мають працю, вміють діставати насолоду від неї, естетичне й моральне задоволення від гарно зробленої справи.

Семен Білик приходить під час посівної працювати на сіялку. Тракторист Петро Грабарка відганяє його: в мене агрегат укомплектований, що я тобі писати буду. «Хай буде, Петре Йосиповичу, не писано, – умовляє його дід Семен. – У мене ж пенсія, садок, бджоли, телиця, корова, кролі, качки, двоє поросят. Не нужна мені твоя

писанина. Хочу, щоб біля хутора як слід було посіяно, щоб літом можна було дивитись, як воно зеленіє».

Василь Срібний (по вуличному Баламут, прізвисько, що саме говорить за себе) не міг жити без роботи. «Уволю наробившись, він завжди відчував полегшення, радість, безмежжя сил і здоров'я. Здавалось, немає на світі такого, чого б він не зміг, не здолав, щоб було йому невідкладне. І чим важчою була робота, тим сильнішим, виразнішим було це відчуття. Повертався додому – як Бог. Любив Василь дарувати свою працю людям. Мовляв, нате, беріть, вам це потрібно – та несила, а для мене – нічого не варто».

І так можна розповісти про кожного героя. У М. Олефіренка вони всі – характери, змальовані колоритно, увиразнені у своїй індивідуальності. Можна було б про це й промовчати, але хіба ж не варто сказати, що увиразнені й завдяки своєму мовленню. На косовиці, біля Псла, Іван Даценко говорить: можна й викупатися, але ще рано, «нехай вода тепліться». Його частує сусідка Надежда: «Тобі, Іване, стакан, – ти здоровий, а мені й полустаканчика стане». Дмитро Коломієць частує тютюном Гната Ододку: «Закуримо, Гнате Тимофійовичу, затабачимо, мо, й Америку побачимо». Після затяжки міцним тютюном Дмитро ехидно допитується: «Мермелики ще не видно?»

Герої М. Олефіренка зображені так, що в процесі читання романів стають нашими добрими знайомими. Здається, хтось зараз застукає у ваші двері, стане на порозі «в битих валянках, у пальті», і ви його відразу впізнаєте й скажете: «Здоров, Гришо, заходь» і вам буде з ним про що поговорити.

Цікаво було б поглянути, що буде написано в історії української літератури на початку ХХІІ століття, бо тільки час створює реальний масштаб для вимірів художньої вартості. Цікавим є й корпус класиків, і корпус творів. Думається, що в тій історії обов'язково повинно знайтися місце й для «сільського роману» М. Олефіренка.

REALISM OF THE POSTMODERNISM PERIOD IN MYCHAILO OLEFIRENKO'S CREATIVE WORKS

I.L. Mychailin

The article presents analysis of novels "Whirlpool" and "Farmers" from seven-volume country epos "Time of sloe flowering" by M. Olefirenko to comprehend his realism principles. His intense to describe Ukrainian reality as an inner integrity, to present country life by colorful heroes with their behaviour models and linguistic practice is emphasized. The researcher considers that M. Olefirenko befittingly continues the traditions of classical prose of I. Nechui-Levitsky, Panas Myrnyi and M. Kotsubinskyi in Ukrainian village describing.

Key words: reality, characters, tradition, country prose.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Олефіренко М. М. Пора цвітіння терну: Сільський роман у семи книгах. Чорторий. Хуторяни : Романи / Михайло Олефіренко / Передмова М. Жулинського. – Полтава: Полтава, 2008. – 668 с.

Надійшла до редакції 1 грудня 2009 р.